

זיוה שמיר

בעקבי האב

עגנון - תלמידו הנסתר של ביאליק

ס פ ר א

בית הוצאה לאור

איגוד כללי של סופרים בישראל

עיון ומחקר

הפרק השני

עלילות הגבורה של הילד הפלאי

על סיפורו של עגנון "מעשה רבי גדיאל התינוק"
על רקעה של יצירת ביאליק לסוגיה

א. בעקבות הסיפור "ספיח" מאת ביאליק

הסיפור "מעשה ברבי גדיאל התינוק", המגולל את סיפורו של ילד זעיר שנולד "בזכות התורה שהיה אביו מלמד לתינוקות מישראל" (אלו ואלו, עמ' תטז - תכ), התפרסם בפעם הראשונה בכתב-העת מקלט (בעריכת י"ד ברקוביץ), כרך ה, ניו-יורק תר"ף (1920), עמ' 406 - 409. עגנון חזר ופרסם את הסיפור הזה בשינויים אחדים במהדורת כל כתביו שיצאה בברלין בשנת תרצ"א (1931). כזכור, בין הדפסתו הראשונה לשנייה התקרב עגנון אל ביאליק, שהגיע לשנים אחדות לגרמניה בדרכו מברית-המועצות לארץ-ישראל. ברצוני להראות בפרק זה כי תקופת ההתמחות הפורמטיבית שעברה על עגנון במחיצתו של גדול סופרי ישראל, בעקבות הצלחתו של הסופר הצעיר לשדל את רעהו המפורסם לעזוב את ברלין ולהתגורר לידו בבאד הומבורג, נתנה את אותותיה בשני נוסחיו של הסיפור "מעשה ברבי גדיאל התינוק", שמשקעים ביאליקאיים רבים ניפרים בתוכם. סיפור זה, שגרשום שלום עקב אחר מקורותיו במאמר שנכלל בספר לעגנון שי, שיצא לכבוד ש"י עגנון ב-1959,¹ אכן מבוסס על סיפור אגדה קבלי על אודות גדיאל, הנער שמת מות קדושים והפך לראש הישיבה שבהיכל האגוז שבגן-עדן.² ואולם, למעשה אגדה עתיקה זו מתקופת האר", הנזכרת גם בסיפורו של עגנון "אגדת הסופר", מפרנסת אך ורק את סופו של הסיפור העגנוני שלפנינו. לאמתו של דבר, רוב רובו של הסיפור "מעשה ברבי גדיאל התינוק" מבוסס על "סיפור אצבעוני", או "סיפור אגודלי", ולאוו דווקא על

פרק 2 | בין "מעשה רבי גדיאל התינוק" לבין "ספיה"

מקורות עבריים מן הספרות היראית. למעשה, לפנינו מעשה כלאיים של סיפור אגדה מערב-אירופית, שהתפשט בתרבויות רבות, בדבר ילד זעיר שגודלו כגודל זרת או אגודל שחולל נפלאות ושל סיפור יהודי-עברי מספרות הסוד והמסתורין על הנער גדיאל שמת מות קדושים. האגדה המערבית זכתה לעיבודים רבים והועברה אל מדף ספרי הילדים, ואילו האגדה העברית נשארה ספונה בספרים.

וביתר פירוט: הסיפור "מעשה ברבי גדיאל התינוק" מבוסס ברובו על אגדת אצבעוני, שהגיעה ככל הנראה אל הספרות העברית ממקורות עממיים גרמניים, ששורשיהם נעוצים במעשייה האנגלית העתיקה "Tom Thumb" = "תום אגודל" (סוג מס' 700 בקטלוג המוטיבים של ארנה-תומפסון). המעשייה האנגלית מגוללת את קורותיו של תום הזעיר והננסי - ידידם של צמחים ורמשים זעירים - שמחמת ממדיו המיניאטוריים נבלע בלועם של פרה, של איש ענק ושל דג, ובזכות אומץ לבו ושכלו החריף, שבעזרתם גבר על קשיים מרובים, נפלט אל אוויר העולם בריא ושלם. מעשייה זו הופיעה לראשונה בדפוס בספר משנת 1621, אך בדרכי עקיפין ניתן להבין שהיא נודעה במסורות שבעל-פה שנים רבות לפני שנקבעה בדפוס. עגנון פנה אל המעשייה העממית הזאת, שיש לה וריאנטים רבים בספרות העולם, לא לפני שראה כיצד עשה בה ביאליק שימוש אינטנסיבי בשיריו ובסיפוריו, אף הטיל בה שינויים וחולל בה נפלאות.

אכן, עיבודיו של ביאליק, ועיבודה של אגדת אצבעוני בכללם, לימדו את הבאים אחריו לשלב בסיפורי-העם מיני שינויים שירחיקים ממקורם העממי ויהפכום ליצירה חדשה - אישית ואקטואלית. ביאליק הן פנה אל הפולקלור היהודי והאירופי כאל מאגר של חומרי יצירה למן ראשית דרכו (בחיבור מונולוגים דרמטיים "מפי העם", בחיבור "שירי-עם" ו"פזמונות", בחיבור שירים ואגדות לילדים ועוד). לא אחת הביע המשורר את דעתו שיש לנקות את הפולקלור הגולמי מסיגיו ולהעניק לו לבוש אמנותי בטרם יחזור אל העם שממנו לוקח, שאם לא כן הריהו "סמרטוטים שבאשפה". ואכן, כל מעשיותיו העממיות - בשירה ובפרוזה - הן עיבודים אמנותיים של פולקלור "מיים ומקדם",

שעבר תהליכי גיור ונתעשר במסרים אישיים ובין-אישיים, לרבות מסרים פוליטיים. שינויים אלה שהטיל ביאליק במעשיות קדומות עשו את גלגוליהן המודרניים ל"נייר חדש".³

בסיפור "מעשה ברבי גדיאל התינוק", כבאגדה המדרשית "ספר בראשית" מאת ח"נ ביאליק (שנתבססה על חיבור ביניימי שחובר כנראה בבבל בשם "מדרש עשרת הדיברות"), סיפר עגנון על ילד שנולד לאב הערירי לזקונים בזכות מעשיו הטובים, וכשהגיע לגיל לימוד הרכיבו אביו על כתפיו והביאו למקום תורה, אף ביקש מהרב להתחיל את לימודיו של בנו בספר בראשית, ולא בספר ויקרא, כמקובל (אצל עגנון נאמר שכשהגיע גדיאל הזעיר לתורה "הרכיבו אביו על קופסת הטביקי ופתח לפניו חמישה חומשי תורה והיה לומד אתו ומפרש לו דברי אלוקים חיים עד שלמד כל התורה כולה"; עמ' טז). מכאן ואילך מבוסס סיפורו של עגנון על אגדת "תום אגודל" לגלגוליה השונים: הילד גדיאל היה כה זעיר עד שהתעורר הצורך לגנוז אותו בצלחת (כיס) בגדו של האב, לבל יירמס ויתמעך בטעות. פעם השאיר אותו אביו מבלי דעת בתוך דפי הספר, ושם נשאר הילד ולמד עד שנחלץ בכוחותיו שלו. פעם נפל לתוך צלוחית של שמן זית, שהוכנה לשם הדלקת נרות לחנוכה, וניצל בזכות תושייתו. והנה, דווקא בגלל קוטנו, שבעטיו נבלע הילד בלועו של כומר רשע, זכה ילד זה לטפס מקיבתו של הרשע שבִּלְעוּ אל גרונו, ולמנוע ממנו להשמיע את הדרשה האנטישמית שביקש לשאת. גדיאל דיבר מתוך גרונו של הכומר והפיק משם בקול רם וצלול דברים נכוחים שהצילו אותו, את ביתו ואת בית ישראל כולו.

כאמור, סיפור זה של עגנון הוא בעצם גרסה "מיוהדת" ו"מגוירת כהלכה" של אגדות "אגודלי", או "אצבעוני" למיניהן (אגדות מס' 37 ו-45 באוסף האגדות של האחים גרים). באגדות העם הגרמניות הילד הזעיר נקרא Daumsdick, כלומר, אדם שעוביו כעובי אצבע, או Däumling, כלומר אגודלון, מקבילו של Thumbling האנגלי. גרסתו הנשית של סיפורו של הילד הזעיר מצויה בסיפור האגדה "Thumbolina" ("אצבעונית" או "אגודלית") מאת הנס כריסטיאן

פרק 2 | בין "מעשה רבי גדיאל התינוק" לבין "ספיח"

אנדרסן, ונזכיר עוד שסיפור זה, שנתפשט ברחבי אירופה, מצוי גם אצל הסופר-המעבד הצרפתי שארל פֶרוּ (Perrault) באוסף האגדות הנודע שלו סיפורי אימא אווזה (Les Contes de ma Mère l'Oye), שבו הגיבור הזעיר קרוי בשם "Le petit poucet" ("אגודלון").

מתברר שעגנון "גייר" את האגדות הללו, שברובן האב הוא איֶפָה, ובנו הזעיר חורש במחרשה ומתרועע עם החיות המבויתות והמשולחות המקיפות אותו, אף נבלע בבטנו ויוצא משם בשלום. במציאות היהודית המתוארת אצל עגנון האב הוא מלמד המרביץ תורה לילדי ישראל, ובנו הזעיר הוגה בספרים, לומד שפות זרות ונבלע בבטנו של אחד מצוררי ישראל, עד שהוא מטפס דרך גרונו ויוצא משם בשלום. אגדות "תום אגודל" מתרחשות בחיק הטבע, ואילו גרסתן ה"מגוירת" מתרחשת בין כותלי החדר ("חדר" תרתי משמע), שהרי ילד יהודי טיבו שהוא מצוי בין הספרים, ולא בין העצים הירקרקים שבחיק הטבע, שעלולים להסיח את דעתו מתלמוד תורה.

ואולם מתברר שלא רק מן הפולקלור האירופי שאב עגנון את הרעיון "לגייר" את סיפור הילד שגודלו כגודל אגודל, אלא גם מעיבודיו הספרותיים. בין השנים 1893 - 1911 כתב ביאליק יצירות אחדות שבמרכזן גיבורים זעירי-מידות, ואף חידש את המילה "אצבעוני" (כשם שחידש את המילה "גחלילית" המשולבת בשיר "אצבעוני"): בתחילה כתב את שירו "גמדי ליל" (1893) על יצורים ננסיים הפוקדים את ה"אני" בחושך ונעלמים ממנו עם שחר. יצורים ננסיים אלה נזכרים גם בסיפורו של ביאליק "ספיח" ובאיגרתו האוטוביוגרפית מ-1903 ליוסף קלוזנר. כן חיבר המשורר ב-1899 את שירו "צפרירים", שבו יצורים דמוניים זעירים, הרואים ואינם נראים, מקיפים את האני-הדובה, משוככים עליו מכל עבר ומלווים אותו לכל אשר ילך (גם את המילה "צפריר" חידש ביאליק, לצורך שיריו על היצורים המיניאטוריים המופלאים, הפוקדים את חדרו בבוקר, שאת עלילותיהם המשיך לספר בשיריו "זוהר" ו"משירי החורף"). ב-1911 חיבר המשורר שיר ילדים שכותרתו "אצבעוני", ובו מתואר נווד זעיר שאינו נח לרגע, אף אינו מתפתה לסור למעונם של חבריו ולפוש שם

מעמל הדרך.⁴ לא ארכו הימים והוא כתב שיר ילדים נוסף על גיבור זעיר ששמו "קטינא כל בו" הפותח במילים: "נַעַר יֵשׁ לִי - חֲמַט קָטָן, / גָּדְלוּ אֶצְבַּע - וּבְכוֹר שֶׁטָן".⁵

ביצירות הללו מתוארים גיבורים זעירים שגודלם כגודל אצבע. ייתכן שגם המילה העברית "גמד", הגודשת את יצירותיו של ביאליק לילדים ועל ילדים, מקורה במידת גומד, שהיא אמה (ו'אמה' כידוע היא גם שמה של אחת מאצבעות היד). ואכן, לדברי עליזה שנהר, "תום אגודל' או 'תום אצבעון' זכה להיות לא רק גיבור עממי שעליו הרבו לספר בעל-פה, אלא גם גיבור עממי, שעלילותיו זכו לעיצובים ספרותיים רבים בכתב. קטנותו הושוותה לגודל האפון, השעועית או גרעין הדוחן, אך לרוב העדיפו המספרים להשוות את גודלו לאצבע או לאגודל (Thumbling)".⁶ ייתכן שגם עגנון חשב בתחילה להעניק לגיבורו הזעיר את השם "אגדלי", ואחר-כך המיר אותו בשם "גדיאל" - שיכול אותיות של "אגדלי" - שהרי ההשתעשעות בשיכול אותיות השורש היה חביב על עגנון ולא אחת ביסס עליה סיפור זה או אחר.⁷

הנה כי כן: רוב הסיפור מתבסס על סיפור "אצבעוני", או "אגודלי" (Däumling, Thumb), והוא נכתב למען הקורא הצעיר. ענף ספרות הילדים פָּרַח במרכז העברי בברלין, ביאליק חיבר אז שלל מעשיות מחזורות לילדים, ועגנון חיבר באותה עת את חרוזי "ספר האותיות" שאף הם נועדו לילדים ולנוער (על "מעשה רבי גדיאל התינוק" כסיפור ילדים הרחיב אוריאל אופק).⁸ רק לקראת סופו משתלבים בו מוטיבים מן האגדה הקבלית על הילד הפלאי גדיאל, שעגנון נדרש לרכך את סופו הטרגי כדי להתאימו לסיפור המיועד לילדים. בתקופת גרמניה התיידד כידוע עגנון עם אינטלקטואלים יהודיים ילידי גרמניה (מרדכי-מרטין בובה, שמואל-הוגו ברגמן, גרשום שלום ועוד), שהציגו את המאור שבחסידות ונחשבו לנושאי דגלו של הזרם הנאו-חסידי בתולדות עם ישראל. אלה העמידו את ספרות החסידות, הסוד והמסתורין במרכז עיסוקם, ודומה שעגנון חיבר את סיפורו "עם הפנים" אל ידידיו האינטלקטואליים ולא רק אל הקוראים הצעירים שלמענם נכתב הסיפור מלכתחילה.

פרק 2 | בין "מעשה רבי גדיאל התינוק" לבין "ספיח"

בשיר-הילדים "אצבעוני" מאת ח"נ ביאליק, כמו באגדות "תום אגודל" למיניהן, הילד הזעיר מתרועע עם חרקים ושרצים זעירים, וב"קטינא כל-בו" לא זו בלבד שהוא מתרועע עם חרקים ושרצים אלא שהוא עצמו מדומה לשרץ - ל"חומט" (כאן ובסיפור "ספיח" החומט הוא חילזון זעיר הנושא את הקונכייה הקטנה על גבו ונדבק לצמחי השדה). על החומט נאמר במקורות שבתחילת היווצרותו גודלו כגודל עדשה (בבלי נזיר נב ע"א), וכך מתברר שביאליק מדמה את הילד המיניאטורי הן לאצבע, הן לשרץ, הן לגרגיר של קטנייה. ייתכן שגם השם "קטינא" נבחר בזכות דמיונו למילה "קטנייה", או שמא נבחר שם זה בשל דמיונו למילה "קוטן" = אצבע, ככפסוק "קִטְנֵי עֵבֶה מִמְּתַנֵּי אָבִי"; מלכים א', יב, י (לפי פירוש רש"י, ה"קוטן" הוא שמה של האצבע הקטנה, הזרת).

ניתן אפוא לראות בבירור שהיצור הזעיר, שביאליק כינהו "אצבעוני", מדומה לאצבע, לשרץ או לקטנייה קטנטנה. ואכן, גם באחת מגרסאותיו של סיפור "אצבעוני" שבלשון יידיש הגיבור הזעיר קרוי בשם "בעבעלע" (גרגיר של שעועית); ונוסיף בהקשר זה שגם גיבורו של הסיפור הנודע פינוקיו (1883) מאת קרלו קולודי, הקרוי על שמו של אותו בן פלאי שנולד לאביו הערירי בהספת הדעת, קרוי בשם שמשמעו "צנובר זעיר" (piñones הם גרעיני הצנובר הזעירים הגדלים בתוך האצטרובל, והם נחשבים זרעים מן הבחינה הבוטנית). בניגוד לגיבור המיניאטורי במעשיות "תום אגודל" למיניהן, המספרות בדרך-כלל על בן זקונים שנולד להורים עיריים שיחלו שנים רבות לפני-בטן, הילדים הזעירים בשיריו של ביאליק "אצבעוני" ו"קטינא כל-בו" הם בני-בלי-אב ובני-בלי-בית הסובבים במרחבי תבל לבדם, ללא גואל ומושיע. בשיר "אצבעוני" הילד הזעיר מציג את עצמו במילים: "אין מוֹלְדֵת לִי נֶשֶׁם, / אֵין לִי אָב וְאֵין לִי אִם". קטינא כל-בו, הקט כאצבע, מתואר בתורת רֶכֶב מצטיין וסֶפֶן-קברניט מהולל המפליג עם מלחיו לכל מקום במרחבי תבל. מדובר באיש-חיל זעיר, אך נועז, שחבריו - אנשי הצוות שבחר לפני צאתו למסע - סרים למרותו. הוא היוזם והוא המנווט, בלא הורים ומורים שיאשרו את צעדיו.

גם בפתח הסיפור "ספיח" מציג האני-הדובר את עצמו כילד עזוב ובודד, שהוריו הניחוהו לנפשו, הגם שאין הוא יתום: "אבי ואמי עזבוני ועין לא חסה עלי. ואלהים אֶסְפְּנִי ברחמי אל תחת סתר כנפיו [...] ובלילה שלח לי את גמדיו הקטנים, לומר לפני לאור הירח ולהפיג פחדי, ואיש לא שמע". אמנם אין לדעת אם הדובר ב"ספיח" הוא יצור קטן-מידות, אך הפרק השני של הסיפור (שנכתב לפני הפרק הראשון) נקרא "אגודלי וחידות העולם", ובסופו הילד הקט יושב ומוצץ את אגודלו. בפרק זה הוא אף מתואר כמי שמשתעשע עם הרמשים הזעירים ביותר, ואף מדומה לחומט ולנמלה: "מקופל הייתי כחומט בנרתיקו וחווה בהקיץ [...] רזי עולם ומסתורין שצריכים עיון, ואני תועה ואובד בתוכם כנמלה זו בין העשבים".

בזמן לימודיו ב"חדר" הילד הקטן שמואליק, גיבור "ספיח", נמשך במיוחד אל האותיות הזעירות ביותר: "ראשית, האלף הזעירא. את הננס הזה מצאתי מיד, כשהוא יושב פתח אהל מועד בתחילת 'ויקרא' ומצפה לביאתי. את חבריו, ננסים כמוהו, אני מכיר משכבר הימים, מתוך ה'טל ומטר' שפסידור" (וראו בראש הפרק הרביעי של "ספיח"). מבלי שייאמר הדבר באופן גלוי ומפורש, דומה שבסיפור "ספיח" לפנינו ילד קטן-מידות המדומה לחומט שגודלו כגודל אצבע, מתרועע עם הנמלים ומחפש בספרים את האותיות הזעירות כטיפין של זבובים. אף-על-פי-כן, אין סיפורו של ביאליק מציג במפורש את הגיבור כבעל ממדים זעוריים כשל אצבעוני.

הסיפור "ספיח" מתאר איך נחלץ גיבורו הקטן מאחיזת ידו של אביו ומשתחרר מעולו. האב אינו מרוצה מן "המציאה" שנפלה בחלקו בהפסח הדעת, ומראה בכל הזדמנות לבן-זקוניו הסורר את נחת זרועו. מדובר בעיקר ביחסי אב ובנו, ורישומה של האם כמעט שאינו ניכר. גם בסיפור הילדים הנודע פינוקיו, לפנינו מערכת יחסים של אב מזדקן ובנו הזעיר (הייתכן שהנגר הקשיש ג'פטו המגלף את צלם-דמות בנו, שהפיה הכחולה נופחת בו חיים, הוא פְּבּוּאָה מחויכת של יוסף הנגה, אביו של התינוק הפלאי שנולד בלידת בתולין?). גם בסיפורו של עגנון "מעשה רבי גדיאל התינוק" לפנינו בעיקרו

פרק 2 | בין "מעשה רבי גדיאל התינוק" לבין "ספיח"

של דבר מערכת יחסים של אב ובן. אשת המלמה, אמו של התינוק, כמעט שאינה נזכרת, ולמעשה היא נזכרת כבדרך-אגב פעם אחת בלבד כשהאב מתעורר משנתו ומתחיל לדאוג לבנו הקט שנעלם מן העיץ (סבור היה האב, מעיר המספר, "שהתינוק יושב בחיקה של אמו"; אלו ואלו, עמ' תטז). האב מחפש את בנו הזעיר שנשכח בין דפי הספר, וכשסוף סוף נמצא הילד מתחיל אביו לחשוש פן ירמסוהו בטעות אם יהלך בחוצות העיר. לפיכך האב מניח את בנו בכנף טליתו, ולוקח אותו אתו לכל מקום. גם בבית, בעת הלימודה, וגם בחוץ, בעת המיקוח והממכר בשוק, הילד הזעיר חוסה תחת כנפי אביו, נתון בכיסו או בכנף טליתו ("ולפי שהיה רבי גדיאל קטן כל כך נתיירא אביו להניחו ברשות הרבים שלא ירמסוהו עוברי דרכים והיה מוליכו עמו בתוך קיפולי בגדו"; עמ' תיז).

חששו של האב פן יירמס בנו מזכיר את המסופר בפרק "אלף בית ומה שבין השיטין" (הפרק השלישי בסיפורו של ביאליק "ספיח"), ששם הילד הזעיר מהרהר על האותיות ובמיוחד על האות יו"ד הזעירה שעלולה להירמס ולהתמעך: "בינתיים מזדקר ובא היודן, ברייה קטנה זו, שאין לה כל דמות בעיני ואין לה על מה שתסמוך, ואף-על-פי-כן אני מחבבה יותר מפולן. תמיד היא נראית כצפה באוויר או כאילו היא נמשכת אגב גררא - ולבי לבי לה. ירא וחרד אני, שלא תאבד בקטנותה בין חברותיה ושלל תירמס ושלל תתמעך, חס ושלום, בין כולן...".

ברי, תיאור זה של האותיות המואנשות בסיפורו של ביאליק מעמיד אלגוריה לאומית בזעיר-אנפין: לא אחת שימשה האות יו"ד סמל לאומי - הומונים של ה"יוד" או ה"ייד" כפי שנקרא היהודי בפני העם - סמלו של העם הקטן, הנקלה והמזולזל בעיני המתקנות שבאומות העולם, שהוא "העם הנבחר" בעיני עצמו. בקטע שלעיל דימה ביאליק את האות יו"ד ליהודי הרוחני, התלוש מן הקרקע ומן המציאות ועל כן הוא צף ומרחף באוויר, באין מעמד לרגליו. עגנון השתמש במדרש זה על האות יו"ד, שאותו הכיר מיל"ג באמצעות ביאליק ב"והיה העקוב למישור" שעה שמנשה-חיים פורש את כתב-ההמלצה של הרב, ש"אָמנם לא דחו אותו בשתי ידיים אך מעקימת

השפתיים היה ניכר כי גוי עם עסק קטן כקוצו של יוד חשוב בעיניהם יותר מכל מעשה החסד והצדקה". העמדת "גוי" מול "יוד" באמירה "תמימה" זו טעונה כמובן באירוניה החושפת את טבעו האמתי של היהודי" ואם "יוד" יהודי הוא, הרי ששני יהודים השותים "לחיים" בצוותא הם לא פחות מאשר האלוהות בכבודה ובעצמה: "דע כי שני יוד"ן ששותים לחיים הם הם השם, כי שני יוד"ן הם שם מלא וד"ל". בסיפור "מעשה רבי גדיאל התינוק" הביע עגנון את חששו שמא ירמסו הגויים הגבוהים ומסומרי המגף וימעכו את היהודי המסתובב ביניהם, כשם שהביע ביאליק בסיפורו "ספיח" את חששו פן ירמס היו"ד בין אותיות גבוהות, המהלכות בגאון ובגרון נטוי כמו בנות הגויים.

ב. עוד על השפעת "ספיח" על עיצוב הילד אצל עגנון

סיפורו של ביאליק "ספיח" אינו עשוי מקשה אחת. הסיפור בן חמישה-עשר הפרקים, המופר לקוראים מתוך המהדורות ה"קנוניות", הוא פרי הכלאתן של חטיבות נבדלות, שנתהוו בזמנים שונים ורחוקים, וכל אחת מהן טבועה בחותם זמנה. החטיבה הראשונה (תרס"ח - תרס"ט) הכילה שבעה פרקים בלבד (שהיו לימים פרקים ב' - ח' של הנוסח המוגמר). חטיבה זו שהתפרסמה בפעם הראשונה ב-1908 ונדפסה גם בספרון מיוחד לבני הנעורים ב-1910 (מימי הילדות, ביבליוטיקה "מוריה" לבני הנעורים ולעם, אודסה תרע"א) היא בעיקרה סיפור ריאליסטי מ"מודוס החיקוי הנמוך", במתכונת סיפורי הילדות של מנדלי ושל שלום עליכם.¹⁰

כעשור לאחר פרסומה של החטיבה הראשונה התפרסמו ב-1919 שבעה פרקים נוספים (פרקים ט' - ט"ז של הנוסח המוגמר) שנכתבו בשנות מלחמת העולם הראשונה ונדפסו במאסף משואות בעריכת מ' גליקסון, שיצא ביזמתה של הוצאת "אמנות" עם שוך מלחמת האזרחים ברוסיה. כותרתו של מאסף זה שיקפה את אותות הזמן: מצד אחד, את חורבן של אותן שכונות ועיירות יהודיות ששקקו בשעתן חיים, מאלה שתוארו בעקבות מנדלי ושלום עליכם בקריצת עין הומוריסטית, רגע לפני שהתהפך עליהן הגלגל והן נמחו מתחת

פרק 2 | בין "מעשה רבי גדיאל התינוק" לבין "ספיח"

לשמים. מצד שני סימל שמו של המאסף גם את בקיעתה של הספרות העברית כעוף החול מבין גלי ההריסות ומשואות האפר. חטיבה זו נבדלת מקודמתה בנימה ובאווירה, ובאופן טבעי אבדה בה הנימה הסטירית של הפרקים הראשונים ונתגנבה לתוכה נימה נוסטלגית יותר המכפה את המציאות שהייתה ואיננה עוד.

הפרק המאוחר ביותר הוא פרק הפתיחה, שהתפרסם ב-1923. פרק זה נכתב כנראה לקראת הכללתו של הסיפור "ספיח" במהדורת יובל החמישים של ביאליק (ברלין תרפ"ג), והוא המקנה לחטיבות השונות והמפוזרות אחדות כלשהי. פרק מאוחר זה איננו מענייננו כאן, בדיון על השפעת "ספיח" על עגנון, שכן רק החטיבות הראשונה והשנייה בסיפורו של ביאליק (1908; 1919) הספיקו להתפרסם לפני פרסום הנוסח המוקדם (נוסח כתב-העת מקלט משנת 1920) של הסיפור העגנוני שלפנינו.

סיפורו של ביאליק "ספיח" מגולל כזכור את סיפורו של ילד פלאי שנולד להוריו לוקונים, לאחר שנאשו מפרי בטן (ילד זה אמנם אינו בן יחיד, אך הוא נולד בהסח הדעת, לאחר שאָחיו בגרו והוריו נוהגים בו כבבן יחיד). ילד זה מתואר בסיפור "כחומט בנרתיקו" כילד טבע - יצור קטן המתקשה ב"חדר" בלימוד האלפבית. בסיפורו של עגנון לפנינו יצור זעיר שאביו מלמדו תורה וספרות חז"ל, ספרי חסידות ומסתורין, והילד לומד הכול ללא כל קושי. לכאורה לפנינו עניין והיפוכו, אך כידוע גם תמונת נגטיב עשויה לחשוף בנקל את מקור ההשפעה. ויש גם צדדים המלמדים על דמיון: שני הילדים הקטנים הגדלים בבית יהודי שייכים לשני העולמות - היהודי והגויי - שכן קרבנם אל הגויים חושפת אותם אל מנהגייהם של שכניהם. גיבורו של ביאליק מתקשה להבחין "בין צלב לבין אל"ף"¹¹ ולא רק משום ששני הסימנים דומים מן הבחינה הגרפית, אלא משום שהוא חי בין הגויים ומושפע מהם וממנהגייהם. גם גיבורו של עגנון למד "לשון יוון [...] ושאר כל לשונות האומות", וכשהוא נבלע בכרסו של הכומר "היה מהרהר והולך בשבע חכמות ובשבעים לשון כדי שלא יהרהר בדברי תורה במקום שכזה" (עמ' תי"ז - תי"ח).

בניגוד לביאליק, שהפך את חוויות הילדות לנושא המצוי ביצירתו דרך קבע, עגנון לא הרבה לספר על חוויות הילדות שלו בגוף ראשון יחיד. עם זאת, במרחבי יצירתו ניתן למצוא את הסיפורים "מימי הילדות", שבו ניכרת בבירור השפעת סיפורו של ביאליק "ספיח". סיפורו של ביאליק הוא, כזכור, סיפורו של ילד קטן, שנולד להוריו לזקונים והתקשה בלימודיו ב"חדר", עד שגילה את סודות העולם וברא לעצמו עולם פנימי שכולו שלו. סיפורו זה של ביאליק מסופר בגוף ראשון יחיד וחזותו כשל סיפור אוטוביוגרפי, הגם שגיבורו קרוי בשם "שמואליק". פְּרָטִי חייו של גיבור "ספיח" מעוגנים אמנם פה ושם בביוגרפיה הקונקרטיה של מחברם, אך רוב המוטיבים אינם אלא עיבוד וטרנספורמציה של סמלים יהודיים ידועים. כך, למשל, תיאורו של התינוק הנפוח מרעב הוא גלגול של המוטיב הלאומי של "תינוק שהיה תפוח ומוטל באשפה" (סנהדרין סג ע"ב), ותיאורו כחומט בנרתיקו הוא גלגול של תיאורו של העם "כְּחֹמֶט הַמִּתְפַּנֵּס בְּתוֹךְ קִשְׁקִשׁוֹתָיו" המשולב בשירו של ביאליק "על סף בית-המדרש". עגנון למד מביאליק לברוא את המיתוס האישי שלו לְמֶן חוויותיו כתינוק שהשכנות העומדות ליד ערישתו מתבוננות בו ברחמים ובטוחות שלפניהן תינוק קשה-הבנה, ועד לתעלוליו ב"חדר", בצל מורא הרצועה של מלמדים קפדנים.

גם את תיאורו הכמו-אוטוביוגרפי כתינוק שנשות העיירה חוששות שמא אין תפיסתו כשל ילד רגיל נטל עגנון מ"ספיח". בסיפורו של ביאליק "ספיח", הפותח במילים "כמה תקופות קיץ וחורף עברו עליי משעה שנגליתי לנפשי", מסופר בגוף ראשון על ילד שנולד להוריו לאחר שכבר השיאו את רוב ילדיהם ונתייאשו מוולדות חדשים: "מעולם לא היה שלום אמת ביני ובין אבא. דומה שהיה מתקשה בי משעת לידתי, כזה שנפל לידו מקח רע ואינו יודע מה לעשות בו [...] מבני הבית לא השגיח בי אדם [...] הייתי יושב

פרק 2 | בין "מעשה רבי גדיאל התינוק" לבין "ספיה"

לי באותה שעה [...] ומשחק עם עצמי. השכנות, כשבאתי לידן, היו מציצות בי מתוך מין חשה, מראות באצבע כלפי הצדע, לסימן שאין מוחי כשורה" ("ספיה", פרק שני). והנה בסיפור "הדום וכיסא" מתאר האני-המספר העגנוני על עצמו בינקותו:

משעה שבאתי לעולם הייתי נוח לאמי ולאבי. לא הרביתי בבכייה יותר מדיי. והוא שגרם שהיו נשים מתלחשות מאחורי עריסתי ואומרות תינוק שאינו בוכה חוששין לו שמא אינו פיקח (ראו בפרק "לחישת נשים" בחלקו השלישי של הסיפור הארוך "הדום וכיסא"; לפנים מן החומה, עמ' 183).

מעניין להיווכח כי קטע כמו-אוטוביוגרפי זה, המתאר את התינוק הפלאי שמואל שאינו בוכה, עומד לכאורה בניגוד למסופר בחיבורו הכמו-אוטוביוגרפי של עגנון: "היו השכנות מתרעמות על אימא ואומרות, כמה אישה זו מתאכזרת על בנה שמניחה אותו יחידי ונותנת לו לבכות ולצעוק [...] כל זמן שאימא עמי שרוי אני בנחת ואיני מגביה קולי, כיוון שהיא פורשת ממני לשעה קלה אני גועה ובוכה, ומשום כך יצא דיני להיות מפורסם" (מעצמי אל עצמי, עמ' 37). בסיפור "הדום וכיסא", מכל מקום, הלך עגנון בעקבות ביאליק: במקום "משעה שנגליתי לנפשי" שבפתח "ספיה" כתב עגנון "משעה שבאתי לעולם", ואם תיאר ביאליק את עצמו כתינוק שלא שרר שלום בינו לבין אבא, עגנון שינה ל"הייתי נוח לאמי ולאבי", אך השאיר בסיפורו את תיאור הנשים השכנות המתלחשות בחשאי מתוך חשד שאין תפיסתו של התינוק כתפיסתם של אחיו הגדולים.

לא במקרה מתואר התינוק בסיפורו של עגנון כמי שלמד אצל אביו, בין השאר, גם "ספר יצירה אותיות דר' עקיבא וספר התמונה", וכמי שהיה יושב "בשולי הדפין של הספר ודורש כתרי אותיות ואותיות גלולות גדולות וקטנות" (עמ' ט"ז). כך נפתח "מדרש עקיבא בן יוסף" (כית המדרש, ח"ה, 31): "את זה המדרש דרש עקיבא בן יוסף ע"ה דורש כתרי אותיות על התגין ועל הזיינין ועל אותיות גלולות גדולות וקטנות". והרי כבר בפרק התשיעי של "ספיה" יכול היה עגנון לגלות

את צהלת הילד ב"חדר" בהיפגשו עם האותיות, על תגיהן וזייניהן "כ"ף קטנה, עי"ן תלויה, נו"ן הפוכה, טעם קרני פרה ושלשלת, תגין וזיונין - אף הם חומר נאה לבניין. בשעת הדחק בא רש"י ומוסיף נופך - והדברים מאירים ושמים, כפתור נפרח". גם פרשת בלעם, הנרמזת בסיפורו של עגנון מסיפור הכומר הפותח את פיו לקלל ונמצא מברך, מצויה אצל ביאליק בפרק השלושה-עשר של "ספיה".

ג. אמירה אקטואלית במסווה של אגדת קדומים

התחבולה החשובה ביותר שיכול היה עגנון ללמוד מעיבודי הפולקלור של ביאליק, ובהם עיבודי המעשייה על תום אגודל המצויים ביצירתו לסוגיה ולתקופותיה, היא הדרך שבה נהג המשורר להעלות בעזרת החומרים העתיקים עניינים קרובים בזמן ובמקום: עניינים ביוגרפיים אישיים הקרובים ללב, מצד אחד, ועניינים של אקטואליה פוליטית שטרם התיישנו, מצד שני. הפולקלור שימש לביאליק מסכה שאין שנייה לה לביטוי עולמו האישי והייחודי. דווקא ביצירה האימפרסונלית-כביכול, שבה עמד לכאורה מן הצד בעמדה בלתי-מעורבת, מתגלים כמה מן הסודות הכמוסים ביותר שלו, שעליהם נמנע מלכתוב בגלוי ביצירתו ה"קנונית". דומני שאין בכל הספרות העברית לדורותיה סופר שעשה זאת לפניו.

כך למשל ביטא ביאליק ביצירותיו הכמו-עממיות את געגועיו לילדים משלו, שעליהם לא כתב בגלוי ביצירותיו ה"קנוניות". בשיר הילדים "אצבעוני" מתגלה כמיהתו לידיד זעיר שיוציא אותו מבידודו ויצהיל את חייו. בשירו הכמו-עממי "פלוגי יש לו" ביטא המשורר את געגועיו אלה באמצעות תיאורו של בעל מאוכזב, ההולך בערב לבית שכנתו, ושם מקיפות אותו שש בנותיה ומרעיפות עליו אהבה. גם באגדה הכמו-עממית "ספר בראשית" סיפר על זוג זקנים שנמצא להם בערוב ימיהם ילד קטן (שנחטף מהם, אך ניצל וחזר הביתה). לא קשה לזהות שביאליק שיקע כאן סודות נפש רבים יותר ממה שהיה מוכן לשקע ביצירותיו הפרסונליות וכי בדרך-כלל בחסותן המגוננת של הפרסונות ה"בדיוניות" התיר לעצמו להיחשף יותר מן הצפוי.

פרק 2 | בין "מעשה רבי גדיאל התינוק" לבין "ספיה"

גם את השקפתו הפוליטית הסתיר ביאליק בדרך-כלל מעין הציבור (הגם שנשא כרטיס חבר של מפלגת "הציונים הכלליים", כמו אחד-העם ושאר ידידיו האודסאיים), אך בחסות היצירה העממית והילדית הרשה לעצמו לחשוף אותה - לפחות למחצה, לשליש או לרביע. ה"יישוב" נקרע בשנות העשרים והשלושים בין עמדות נציות ויוניות, בין חסידי האקטיביזם לחסידי ההבלגה, וביאליק שעמד בעמדת-על לא התיר לעצמו להתבטא בפומבי בסוגיות השנויות במחלוקת. ואולם כל הכורה און לנאומים שבפתח הנוסח המורחב של "אגדת שלושה וארבעה", למשל, יוכל לגלות בהם את תפיסתו המדינית בשאלת החיים במרחב השמי, בין שכנים עוינים. כאן גילה את צידודו במדיניות ההבלגה של ויצמן, מבלי לדבר על כך גלויות ומפורשות. וגם עגנון, בחסות האגדה על רבי גדיאל פרק מעל לבו שפע של עניינים אישיים שעליהם מיעט לדבר ביצירתו בגלוי ובמפורש. כך, למשל, מסופר בסיפור שלפנינו שאביו של גדיאל כמעט שמקפח את חיי בנו, בעת שהוא שוכח אותו בין דפי הספר, אך מצליח להציל את חייו ולהוציאו מן הצלוחית בטרם הדליק את הנר. דומה שיש בכך כעין וידוי על הנס שאירע לילדיו של עגנון שעה שניצלו מן הדלקה שפרצה בבית המשפחה בבאד הומבורג, עת אביהם היה מרוחק מהם ולא יכול היה להושיט להם יד תומכת. וידוי דומה כלול כמדומה בסיפור "עם כניסת היום" שבו אב נמלט אל בית-הכנסת עם בתו הקטנה לאחר שחָרַב בֵּיתו, ושם אוחזת האש של נר הנשמה בכותונתה של הילדה ומשאירה אותה עירומה ורוטטת מחמת הצינה. האב מכסה את גופה העירום של בתו בדפי הספרים הנקרים לו בדרכו. גם בסיפור זה מתערבלים פרטים ביוגרפיים טראומטיים שאותם הצניע עגנון מן העין.

וגם על עניינים פוליטיים כתב עגנון בחסות הסיפור האגדי שלפנינו, כפי שנראה בהמשך. כך, למשל, ביצירות כדוגמת "פרשת וגר זאב עם כבש" ו"פרשת כבשים בני שנה תמימים" הרשה לעצמו להביע את השקפת עולמו הפוליטית שהייתה אקטיביסטית יותר מזו של ביאליק.¹² שני הסיפורים הללו היו תגובת הנגד של עגנון

כלפי גישתם האוטופית של ידידי יוצאי גרמניה, אנשי אגודת "ברית שלום", שלא נסוגו כמלוא הנימה מעמדתם הפציפיסטית גם בעיצומם של המאורעות שבהם נרצחו מאות יהודים - אנשים, נשים וטף - אף הביעו ספק בדבר זכותו של עם ישראל על ארץ-ישראל.

זלמן שוקן אסר אמנם על עגנון לגלות את דעותיו הפוליטיות ביצירותיו¹³ כדי שיתאימו לציבור קוראים רחב, וגער בו כל אימת שזיהה בדבריו אמירה פוליטית מובחנת. הסתרת דעותיו הפוליטיות מאחורי מסכה הייתה לעגנון כורח מחייב, והיא לא נעשתה רק מתוך החלטה אישית. אף-על-פי-כן, השקפותיו של עגנון בוקעות ועולות מתוך יצירתו, ולא קשה לנחש לאן לבו נוטה. בסיפור "מעשה העז" (1925), למשל, שנכתב זמן קצר לאחר שעלה עגנון ארצה וגם הוא כלול בקובץ אלו ואלו שבו כלול הסיפור "מעשה רבי גדיאל התינוק", מקופלים לדעתי כבקליפת אגוז כל תולדות הציונות בשנים שקדמו לעלייתו הראשונה של עגנון ארצה ומקופלים בו גם כל הוויכוחים שהתנהלו בין ה"צעירים" ל"זקנים" בדבר הדרך הנכונה להגשמה בדור של "על פרשת דרכים" - דור שעל ראשו מרחפת שאלת "לאן?". את הסיפור הועיד בעת ובעונה אחת לשני סוגי קוראים: לקורא הבוגר ולקורא הילד. הקוראים הצעירים אמורים היו ליהנות מן העלילה הפשוטה והגלויה לעין, ואילו הקוראים הבוגרים בני-התקופה, וחבריו הסופרים של המחבר במיוחד, אמורים היו להבין את המסרים הפוליטיים הסמויים, הטמונים כאן בין השיטין (כבמעשייה המחוזת לילדים של ביאליק "הנער ביער" משנת 1922, שגם בה מגיע הנער לבית אבא ולארץ אבות ב"קפיצת הדרך").

לפני הסיפור "מעשה העז", שנועד לקהל-יעד כפול - לילדים ולמבוגרים - שיבץ עגנון בקובץ אלו ואלו את סיפורו "על השחיטה", שגם הוא חזותו כשל סיפור אגדה לילדים אך כלולים בו רעיונות ששום ילד לא יבינם (גם במרכזו עומדת עז יוצאת דופן שכמוה כתרנגולת המטילה ביצי זהב מן האגדות). זהו סיפורה של אלמנה מטופלת בבנים, שבעונת הרב הזינה את ילדיה בחלב עז בלבה, אך הם גדלו לתפארת והתמידו בלימודיהם. יום אחד הגיעו חמלניצקי

פרק 2 | בין "מעשה רבי גדיאל התינוק" לבין "ספיה"

ופורעיו, עברו מבית לבית, והשאירו אחריהם חורבן, הרס והרג. האלמנה חילקה לבניה סכינים והכינה אותם למות על קידוש השם, אך בהתקרב הפורעים, חששה האלמנה פן ייָהנו הנבלים מחלב העז המופלאה שברשותה, ושחטה אותה בהסכמתה האילמת של הבהמה. ראו הפורעים את סימני הדם על מפתן הבית ושיערו שבני הבית כבר אינם בין החיים, ומשום כך פסחו על בית האלמנה. כך ניצלו האם ובניה, וביתם נותר הבית היחיד בעיירה שלא ניזוק, ועל כן הפך לימים לבית-הכנסת. האגדה "מייהדת" כמובן את האגדה הנודעת מאת האחים גרים על העז ושבעת הגדיים שהסתתרו מפני הזאב, ומעבה אותה בסיפור האיל מפרשת העקדה, הנשחט תחת הבן שניצלו חייו. ברקע נרמזת גם פרשת שחיטת קרבן הפסח (שמות יב, כא-כו) שבה נצטוו בני ישראל למרוח את דם קרבן הפסח על משקוף ביתם כדי שמכת הבכורות תפסח עליהם, ומכאן שם החג. גם בסיפור "על השחיטה" (שכותרתו רומזת כמובן לכותרת שירו של ביאליק שנכתב בעת פְּרעות קישינב, בפסח תרס"ג) משובץ הציורף "מעשה העז" בין הסיפורים שסיפרו הבנים לאָמם בְּחֶזֶם ממקום תורה (ו"מספרים לה כל מיני מעשיות נאות כגון מעשה העזים של ר' חנינא בן דוסא [...]) ומעשה העז שהייתה לה מערה אחת, שהייתה הולכת בה לארץ ישראל ומביאה משם בדדיה חלב הרבה מתוק מדבש וטעמו טעם גן עדן".

לא אחת הלביש אפוא עגנון את היצירה בלבוש היסטורי קדום, אך סיפר בה על אירועים "בוערים", שעדיין לא יבש הדיו של כותרות העיתונים שסיפרו עליהם. גם בסיפורו של עגנון "מעשה רבי גדיאל התינוק", שפורסם בפעם הראשונה ב-1920, זמן קצר לאחר שיצא העולם והעם (וביחד אתם הספרות והאמנות) ממשואות המלחמה והמהפכה, ניתן לזהות עניינים עדכניים, שאין להם קשר לימים הקדומים שבהם מעוגנים סיפורי רבי גדיאל התינוק וסיפורי האר"י שנכתבו על-ידי תלמידו ר' חיים ויטאל. שלא כדרכו, פירש עגנון במכתב לגרשום שלום באופן גלוי ומפורש מֵהו אותו אירוע קונטמפורני שעורר אותו לכתוב את סיפורו. בפסח תשי"ט, זמן קצר

לאחר שיצא הספר לעגנון שי (ירושלים תשי"ט), ובו מאמרו של ג' שלום "מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה", כתב עגנון לידידו שאליו נתוודע בתקופה שבה פורסם סיפור זה לראשונה:

שלום אהובי, בעוד ימים אחדים חוזרים אנו אי"ה לירושלים ואני ממנהר לעשות עכשיו קודם חזירתי מה שהייתי צריך לעשות כבר. וטוב עכשיו מכבר, שעכשיו קראתי עוד פעם את מאמרך 'מקורותיו' שמחת אמת היא לי שנתוסף לחכמת ישראל מאמר שכזה על ידי; כלומר בגללי, אלא מתיירא אני ששוקלין שם בגנזי מרומים את סיפורי כנגד מאמרך, ומכרעת היא הכף לטובת מאמרך.¹⁴ נער קטן הייתי כשנודמן לידי ספר קטן 'שולחן ערוך להאריז"ל'. מה שנאמר שם על רבי גדיאל זו פגישה ראשונה שפגשתי עם ר' גדיאל. אחר שנים בברלין בא לידי בית המדרש לילינג ונבהלתי קצת, שאחר הוא הסיפור ממה שנצטייר בלבי. עוד נזדמנו לידי מקצת משאר המקורות שהזכרת במאמרך ובימי בייליס נתעורר לבי וכתבתי מה שכתבתי. מקצת קשה היה לי להכריע אם לעשות את הכומר נוצרי או ישמעאלי שהרי הישמעאלי אסור בשתיית יין. אין ספרי בידי אבל דומה שיוכת מסיפורי בפרוש שהוציאו אליהו לרבי גדיאל חי מתוך מעיו של אותו רשע שהרי רבי גדיאל היה שבוי שם בתוך מעיו של אותו רשע, והיה הוגה בחיבורי ישמעאל כדי שלא יהגה בדברי תורה במקום מטונף [...].¹⁵

אלחנן שילה, בספרו הקבלה ביצירת ש"י עגנון,¹⁶ השווה את שני נוסחיו של הסיפור, והראה כי האיגרת לגרשום שלום פותרת את אחת הקושיות המתעוררות במעבר מנוסח לנוסח. בנוסח הראשון מ-1920 נכתב על הכומר "שלא טעם טעם יין מימיו (האסור לפי חוקי דתם ואמונתם), וחשב שדרכו של יין שגורם קצת מועקין בבני מעיים", ואילו בנוסח השני משנת תרצ"א נכתב: "שהיו מעיו של אותו רשע גסים ביותר, שהיתה אכילתו אלף חזירים ושתייתו אלף מדות ולא היה מרגיש כלום". לאור שינוי זה קבע אלחנן שילה אל נכון כי במעבר

פרק 2 | בין "מעשה רבי גדיאל התינוק" לבין "ספיה"

מן הנוסח הראשון לשני תיאר עגנון עלילת דם טיפוסית, שמקורה בעולם הנוצרי, ועל כן המיר את איש הדת המוסלמי בכומר נוצרי תאוותן ששותה יין ואוכל "אלף חזירים".

ונוסיף בהקשר זה כי את הפסיחה הזאת בין מזרח למערב ובין אסלאם לנצרות יכול היה עגנון לפגוש באגדה הביאליקאית "ספר בראשית" שכתיבתה נשלמה בשלהי קיץ תרפ"ד, זמן קצר לאחר עלותו ארצה, ופרסמה בפעם הראשונה בשנת תרפ"ה בכתב-העת הניו-יורקי עדן.¹⁷ אגדה זו מספרת את סיפורו של זקן עירי, איש חסיד, שנולד לו בן קטן, משוש חייו, אך בן זה נחטף על-ידי פרשים רכובים במרכבה ביום שבו הלך בפעם הראשונה ל"חדר" בכוחות עצמו, מבלי שאביו ירכיבו על כתפיו.

ביאליק פרסם כאמור את האגדה בכתב-עת ניו-יורקי אך הוציאה לאור גם בספרון המיועד לילדים ולנוער, בלוויית ציורים "אורינטליים" מאת הצייר נחום גוטמן (הוצאת דביר, תל אביב 1925). עם עלותו ארצה הקים המשורר מחדש את הוצאת הספרים שבבעלותו, ובהוצאה המחודשת הרבה להוציא ספרי ילדים. הציורים, שנעשו תחת עינו הפקוחה, מרמזים לכך שמדובר ביצירה שאינה מתייחדת לזמן ולמקום מסוים. כשם שהיא מתאימה לתיאורה של חסידות אשכנז, כך היא מתאימה גם לתיאור המציאות בארצות המזרח, מקום הולדתו של החיבור הביניימי מדרש עשרת הדיברות ששימש לו מקור. ייתכן שהמלחמה בין אלופי הגויים, המתוארת בפרק החמישי של האגדה הביאליקאית, מרמזת למלחמה בין הנצרות לאסלאם, בספרד הביניימית ובמקומות אחרים: שתי הדתות נאבקו זו בזו, והיהודי שבתווך שילם את מחיר המאבק.

עגנון שינה במעבר מנוסח לנוסח את זהותו ומהותו של איש הדת, והפכו ממוסלמי לנוצרי, כי ביקש (כדבריו באיגרת לגרשום שלום) לתת ביטוי לעלילת הדם המכונה "משפט בייליס" שהתחילה בפסח 1911 ונסתיימה עם זיכויו של הנאשם במשפט ממושך שהסתיים רק בסוף שנת 1913. ואולם סיפורו של עגנון מתרחש בארץ-ישראל לפי שאביו גילח את שערו בל"ג בעומר על קברו של רבי שמעון בר יוחאי

וכשיצא ממעי הענק הוא נלקח לרחצה בחמי טבריה. לפיכך, הנוסח המוקדם המתאר את איש הדת כמוסלמי הוא נוסח עקבי והגיוני יותר מבחינת הַרְאִיָּה של הסיפור. עלילת הדם הנוצרית המתוארת בנוסחו המופר של הסיפור "מעשה רבי גדיאל התינוק" אינה מתיישבת עם הרקע הארץ-ישראלי של הסיפור ולפינו עירוב פרשיות תמוה. מכל מקום, מאחר שכל סיפורי הענקים והננסים אצל ביאליק הם אלגוריות פוליטיות,¹⁸ גם עגנון העלה בסיפורו על הננס הפלאי גדיאל, שחובר בזמן שאירופה ויהודיה התחילו מתאוששים מפגעי מלחמת העולם והמהפכה הרוסית, סיפור אלגורי על פרשה פוליטית שנסתיימה ערב פרוץ המלחמה. כבסיפוריו ואגדותיו המעובדות של ביאליק, המסר הפוליטי נועד לפלס דרך אל קוראיו המבוגרים של הסיפור, המסוגלים לחלץ את העניינים הפוליטיים המסתתרים מאחורי הסיפור הליטורלי "פשוט", בעוד שקוראיו הצעירים של סיפור זה יפיקו הנאה מתהפוכות הגורל שעברו על הגיבור הזעיר שבכוח תושייתו הצליח להיחלץ מכל צרה.

הערות לפרק השני

1. ג' שלום, "מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה", לעגנון שי, בעריכת א"א אורבך וד' סדן, ירושלים תשי"ט, עמ' 289 - 293. ראו גם: "עוד על 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרו של אלחנן שילה, הקבלה ביצירת ש"י עגנון, רמת-גן 2011, עמ' 196 - 199.
2. שולחן ערוך האר"י 1660; י"י אלגזי, ספר חמדת ימים איזמיר 1731.
3. ביאליק האמין שתפקידו של הסופר הוא לעבד את הפולקלור, לצרוף את סיגיו ולהפכו ל"נייר חדש" (פרקי אבות, פרק רביעי, כה), וכדבריו: "דוק ותמצא - סמרטוטים שבאשפה - וכזה הוא כל פולקלור - אין להם ערך אלא אם כן מטילים אותם לתוך היריה הרוחת של המחשבה העליונה והופכים אותם לנייר חדש" (במכתב מיום 25.10.1922 הכלול בספרו של שמעון ראבידוביץ שיחותיי עם ביאליק, תל-אביב 1983, עמ' 102).
4. השיר "אצבעוני" התפרסם בפעם הראשונה בשבועון השחר (בעריכת מ' בן-אליעזר, א, גיליון 19 - 20, מוסקבה, כ"א בסיוון תרע"א, 1911.6.20/7), עמ' 435 - 436. הכינוי "אצבעוני" לדמות של גיבור קטן כאצבע הוא חידושו של ביאליק, שנתאזרח בספרות העברית, וראו

פרק 2 | בין "מעשה רבי גדיאל התינוק" לבין "ספיח"

- בפרק "אצבעוני הקט כורת" בספרו של אוריאל אופק סנדל הזכוכית של החתול במגפיים, תל-אביב תשמ"א, עמ' 70 - 72. בספרי שירים ופזמונות גם לילדים, תל-אביב 1986, עמ' 45
5. השיר "קטינא כל-בו" התפרסם בפעם הראשונה בשני המשכים ב-7 שבועון שתילים של הוצאת "אמנות" (כרך א, חוב' א, מוסקבה כ"ה בתמוז תרע"ז / 2.7.1917, עמ' 5 - 6; חוב' ב, י' מנחם אב תרע"ז / 16.7.1917, עמ' 6 - 7). השיר נדפס גם בירחון מולדת (בעריכת יעקב פיכמן), כרך ז, חוב' ה (מא), (כסלו תר"ף), עמ' 243 - 244.
6. ראו במאמרה של עליזה שנהר "משיח נולד לנו", עין גימל: כתב-עת לחקר יצירת עגנון, גיליון ב, תשע"ג (2013), עמ' 16 - 39. מאמר זה מבוסס על פרק בספרה של עליזה שנהר, הפנים לפנים: תשתיות כסיפורי עגנון, תל-אביב תש"ן, עמ' 49 - 78.
7. לעניין שיפול האותיות, ראו את השתעשעותו של הסופר, בן דמותו של עגנון, בנבולה עד הנה, עמ' כז. וראו גם בספרי מאוהב לאויב: עגנון מהרהר על ביאליק, תל-אביב 2017, עמ' 269 - 271.
8. על סיפורו של עגנון "מעשה רבי גדיאל התינוק" כסיפור ילדים ראו אצל אוריאל אופק: tinyurl.com/y3xuqxvm
9. או במאמרה של עליזה שנהר "מוטיבים עממיים ב'מעשה רבי גדיאל התינוק' לש" עגנון", דפים, 1, חיפה 1984, עמ' 91 - 115. ראו גם: עדינה בר-אל, "גלגולו של סיפור עממי: 'אצבעוני' יהודי", מעוף ומעשה: כתב עת לעיון ומחקר, גיליון 5, מכללת אחוה, תשנ"ט (1999), עמ' 171 - 183.
10. על תהליך ההתהוות הממושך של הסיפור "ספיח" ראו בפרק הרביעי של ספרי באין עליה: סיפורי ביאליק במעגלותיהם, תל-אביב 1998, עמ' 138 - 170.
11. ראו סטאַטשקאָוו, נחום, דער אוצר פון דער יידישער שפראך, ניו-יורק 1950, סימן 334.
12. שני "משלים" אלה התפרסמו תחת הכותרת "מדרש זוטא" בשבועון מאזנים, כרך ב, גיל' כה, כ"ג בחשוון תרצ"א (14.11.1930), עמ' 3 - 4.
13. כמסופר בספרו של אנתוני דוד ספר המעשים: חיי גרשם שוקן, תל-אביב וירושלים 2006; וכמפורט בדברי זהר שביט על ספר זה במאמרה "כמוהו לא אראה עוד", הארץ מיום 26.5.2006: "זלמן שוקן לא היסס לנוף בעגנון כאשר הכניס נימה פוליטית לסיפוריו, והורה לו בהריפות, לאחר מאורעות תרפ"ט, להשאיר את דעותיו הפוליטיות לעצמו".
14. עגנון נהג להחמיא למבקריו במחמאות כה מופלגות עד שטיבן האירוני מבצבץ מהן ובוקע מתוכן. במכתבו מפסח תשי"ט לידידו גרשום שלום בעל המאמר "מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה" כתב עגנון על מאמר זה: "מתיירא אני ששוקלין שם בגנוי מרומים את סיפורי כנגד מאמרך, ומכרעת היא הכף לטובת מאמרך" (וראו להלן הערה 15). בדומה כתב גם לברוך קורצוויל

- ביום 18.8.1953: "כבר אני שומע שדנים בישיבה של מעלה מה יפה יותה, סיפוריו של עגנון או מאמריו של קורצווייל על סיפורי עגנון", וקורצווייל החמיץ כמדומה את האירוניה העגנונית בעת שענה לרעהו ביום 22.8.1953 במלוא הרציניות: "נראה לי שסיפור אחד לעגנון יותר חשוב מכל מאמרי קורצווייל על עגנון" (ראו: קורצווייל עגנון אצ"ג - הילופי איגרות, בעריכת ליליאן דבי-גורי, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1987, עמ' 39 - 40).
15. מכתב זה התפרסם בפעם הראשונה במאמרה של עליזה שנהר (ראו הערה 6 לעיל), עמ' 3.
16. אלחנן שילה, הקבלה ביצירת ש"י עגנון, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 2011.
17. "ספר בראשית" (אגדה מדרשית), עדן הילדים, ניו יורק, שנה א, 10 (טבת תרפ"ה), עמ' 195 - 225. האגדה המעובדת נשלמה בשלהי קיץ תרפ"ד (ראו מכתבו של ביאליק מיום ט"ז אלול תרפ"ד [15.9.24] למערכת עדן; איגרות ביאליק, כרך ג, תל-אביב תרצ"ח-תרצ"ט, עמ' טו-טז).
18. ראו בספרי צפריירים: מאבקו של ביאליק בהרצל ובחסידיו ה"צפיריים", תל-אביב 2013 (במקומות העוסקים ב"גמדי ליל", ב"צפיריים", ב"קטינא כל-בו" ובתיאורי המנהיגים הפוליטיים כילדים ב"ספח"). התבוננות בסיפור הענקים בפואמה "מְתֵי מְדַבֵּר" כבאלגוריה פוליטית המכוונת כלפי הרצל והציונים ה"מדיניים" מצויה בספרו של שמואל טרטנר מכל העמים: עיונים בשירה הלאומית של ח"נ ביאליק ונתן אלתרמן (תל-אביב 2010), עמ' 51 - 70.